

14. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія] / Н. Яковенко; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 2-ге, перекл. і випр. Київ: Критика, 2008. 469 с.

15. Охріменко Г., Локайчук С., Скліаренко Н. Ян Фітцке. Опис нумізматичної збірки. Волинський музей: історія і сучасність. 2019. Вип. 6. С. 14–19.

Андрій Бутко
ORCID: 0000-0002-8631-5112

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ, ЇХ СТАТУС, ЧИСЕЛЬНІСТЬ

RESIDENTIAL POINTS OF THE TERRITORY OF ZADNIPRSKY PLACES HETMANATE, THEIR STATUS, THE NUMBER

В ході колонізації та реколонізації, господарського освоєння Задніпровської території Гетьманщини протягом XVII – першої половини XVIII століть, в цих процесах можна виділити декілька основних хронологічних періодів. Ці періоди визначалися зміною чисельності та статусу населених пунктів на зазначеній території. Статус населених пунктів обумовлювався кількістю в них населення, їх розмірами, наявністю адміністративних органів управління, релігійних споруд та общини, господарським напрямком занять населення. В процесі етапів колонізації та господарського освоєння досліджуваної нами території, окремі поселення виникали, але після деякого часу існування, занепадали та зникали з різних причин, тоді як інші розвивалися та змінювали свій статус, доживаючи до сучасності.

В дослідженні на аналізі писемних та картографічних джерел розкриваються процеси заселення Задніпровських територій, або «Задніпрських місць» Гетьманщини та утворення на цій території населених пунктів, в період з початку XVII – в першій половині XVIII ст. Наукова новизна полягає у тому, що вперше в сучасній історіографії колонізації «Задніпрських місць» Гетьманщини на основі малодосліджених та невідомих раніше архівних документів та картографічних джерел розкрито процеси виникнення, розвитку а занепаду населених пунктів, з'ясовано їх чисельність та статус.

У процесі дослідження були задіяні як окремі документи, в яких міститься інформація про назви та статус населених пунктів, так і комплексні описи вказаної території, переписи наявних населених пунктів та населення в них, що здійснювались з метою виявлення чисельності населених пунктів, їх місця розташування, права власності на них посполитих, службових (військових), духовних осіб, чисельності населення в них та їх соціального статусу.

Після підписання Вічного миру (1686 р.) місцевість досліджуваної нами території вперше згадується в документах, першої половини XVII ст., що засвідчують земельну власність родини Волевачів, жителів м. Чигирин [1, Арк. 112–112 зв.], а вже протягом 50–80-х рр. на просторі за р. Тясмином та р. Виссю від р. Дніпра до р. Синюхи жодні документи не дають підстав стверджувати про існування на зазначеній території сталих поселень будь-якого статусу, що було обумовлене тогочасними військово-політичними відносинами Гетьманщини з сусідніми Річчю Посполитою та Туреччиною.

За умовами «Трактату про Вічний мир», територія на південь від річки Тясмину мала перебувати у складі Московського царства. Ймовірно, саме кінцем XVII ст. можна датувати перші оселення в Криловській слободі та деякі поселення на Правобережжі Тясмину. Населення в них було прийшлим з однойменних населених пунктів (сіл) вздовж Лівобережжя Тясмину, також засновуються і заселяються ряд хуторів. В цілому на початок XVIII ст. територія Правобережжя Тясмину залишалася ще малозаселеною. Мають місце досить обмежені та неповні свідчення про задніпровські поселення Миргородського полку, виникли до 1710 р. Так, документ 1746 р. свідчить, що деякі села та деревні Власівської та Кременчуцької сотні були заселені ще до Полтавської битви 1709 р. [2, Арк. 62–62 зв.].

За умовами Прутського миру між Московським царством і Османською імперією, протягом 1711–1712 рр. відбувалося примусове відселення українського населення з території Правобережжя Дніпра, разом з відходом козацьких полків та російської армії на Лівобережжя Дніпра – зокрема, до Миргородського полку Гетьманщини. За підтримки Порти, польська шляхта почала захоплювати землі за р. Тясмином, де починає створювати поселення і заселяє їх протягом 2–3-го десятиліття XVIII ст.

У цей же період на Правобережжі Тясмину мешканці придніпровських сотень Миргородського полку Гетьманщини вели тут лише свої промисли, за ведення яких польська адміністрація примушувала їх платити грошовий збір. Варто зауважити, що значна частка цих поселенців були вихідцями з колишнього Чигиринського полку, що перейшли на помешкання в Малоросійські полки в 1711–1712 рр.

У 1732 р. відповідно до скарги гетьмана Д. Апостола та генеральної старшини до російського уряду, про захоплення і освоєння цієї території поляками, не зважаючи на протест з боку польської шляхти Речі Посполитої, територія була повернута в підпорядкування Гетьманщини під протекторатом Російської імперії. В результаті вперше було проведено опис прикордонних з Польщею території та здійснено реєстр поселень на ній [3, Арк. 193–196]. Опис містить відомості про три види поселень – «старинне», «новопоселенные» і «поселенные вновь». Всі населені пункти, які згідно з описом знаходилися в межах Російської імперії, були відібрані від поляків і перейшли в підпорядкування сотників Придніпровських сотень Гетьманщини.

Після підписання Белградської мирної угоди 1739 р. визначався російсько-

турецький кордон, що обумовило проведення чергового розмежування та опису кордону з Польщею в 1740 р., оскільки польська шляхта, як уже зазначалося, скориставшись послабленням колонізаційних процесів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини в попередні два десятиліття XVIII ст., освоювала та заселяла територію під своїм контролем [4, С. 38–40; 5, С. 212–213]. Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр., територія остаточно закріплюється за Російською імперією, відбувається процес її інтенсивного заселення та реколонізації.

Аналізовані нами архівні джерела дають підстави реконструювати наступні етапи освоєння Задніпровських територій Гетьманщини. З початку і до середини 40-х рр. XVIII ст. географічно незначна кількість поселень розміщувалась на півночі, ще менше на півдні «Задніпрських місць» Гетьманщини. Найбільша концентрація населених пунктів була зосереджена в центральній частині території. Ймовірно, така ситуація була обумовлена трьома чинниками: 1) географічними (природними умовами території – більш рівнинним рельєфом, наявністю більшої кількості річок та доступів до питної води та ін.); 2) соціальним чинником (вже зайнята для оселення північна частина території, так як вона заселилась раніше в попередні десятиліття); 3) мілітарними або чинником безпеки (потяг поселенців-колонізаторів до оселення в більш захищеній з військової точки зору місцевості та ін.). Найбільша кількість поселень локалізувалася у Кременчуцькій і Потоцькій сотнях Миргородського полку, найменша – у Криловській та Орлянській. Найпоширенішим видом поселень являвся хутір, що обумовлено бажанням поселенців до ведення тогочасного звичного власного хутірського господарства. Це підтверджує факт розвитку початково «народної» колонізації території. Поширеними були не притаманні для центральноукраїнських земель «деревні», – так в тогочасному російському статистичному діловодстві записувались населені пункти без церкви. Сіл нараховувалось в два рази менше «деревень». Церков і священників у міських і сільських поселеннях, налічувалось, ймовірно, не в достатній кількості, щоб забезпечувати все населення умовами доступу до традиційних релігійних потреб. Особливо це стосувалось ще малозаселеної задніпровської території Полтавського полку, де зовсім не було поселень міського типу, нараховувалось одне село і одна слобода. Поселень слобідського типу на задніпровській території Миргородського полку було в наявності всього два, що говорить про досить незначний тогочасний рівень розвитку урядових колонізаційних процесів на задніпровській території Гетьманщини. Урядова колонізація території відбувалася початково з Придніпровської території Миргородського полку і далі на захід, що проявлялось у відновленні, утворенні й заселенні населених пунктів, зокрема стратегічних містечок Крилов, Цибулеве, Архангелогородка.

У другій половині 40-х рр. XVIII ст. з боку генеральної та полкових адміністрацій, за підтримки російського уряду, відбувається активізація процесів колонізації Задніпровського краю. Підвищується рівень розвитку урядових колонізаційних процесів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини, і

відповідно зростає інтенсивність заселення та утворення населених пунктів. Набуває значно ширшого розповсюдження такий тип поселень як слобода, з привабливими умовами для поселенців. Майже на порядок збільшується кількість хуторів. За результатами дослідження та опису території Задніпровських місць 1745 р. була складена карта, виконана де Боскетом того ж року, де були позначені майже всі новозасновані чи поновлені після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. поселення. До карти додавався опис місця розташування поселень, в основному найбільших на той час [6].

На початок 50-х рр. XVIII ст. кількість сіл збільшується на 3 одиниці за рахунок «деревень» з будівництвом в них церков та збільшенням кількості населення. Два села набувають статус містечка, та закладається, укріплюються і розростається один ретраншемент з поселенням – селом. Крім того, деяка частина поселенців проживала в окремих господарських дворах, на пасіках, при «мельницях».

Тож, на 1745 р. нараховувалось 176 старих новозаселених та нових населених пунктів, а на 1752 р. їх кількість збільшується майже на 100 одиниць, тобто до 271. Це вказує на поновлення та подальший інтенсивний розвиток колонізаційних процесів на задніпровській території Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини з початку 40-х рр. XVIII ст. та їх значний зріст в другій половині 40-х рр. – на початку 50-х рр. XVIII ст.

Назви переважної більшості хуторів, «деревень», слобод, сіл походили від імені або прізвища (прізвиська) першопоселенця, засновника, або власника, в деяких випадках – від назви населеного пункту, звідки переселились першопоселенці. В багатьох випадках назви поселенням надавалися за географічною ознакою.

У свою чергу назви містечок та городків, в основному, були похідними від географічного місця розташування, від населеного пункту, звідки переселились першопоселенці, у честь імен святих у православ'ї. Містечка та городки, як правило, були укріпленими, а також мали фортецю з військовою залогою (в основному з козаків) на випадок збройного захисту жителів під час військових дій, що відбувалися та могли відбутися на той час на прикордонній території Задніпровського краю. Крім того, вони виконували функцію опорних пунктів Гетьманщини під час колонізації території за Дніпром, виконували роль збірних пунктів для новоприбулих поселенців, що бажали там оселитися. Містечка Крилів, Цибулів, Архангелгород виступали також сотенними територіально-адміністративними центрами однойменних сотень.

Джерела та література

1. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437.
2. ЦДІАК України. – Ф. 1632. – Оп. 1. – Спр. 181.
3. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437. Копія. Те ж – ІР НБУВ. – Ф. – П. – Д. 1965. – Арк. 941–945.
4. Караката М.М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). Київ, 1967. 112 с.

5. Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 207–302.

6. ОР БАН России. – Д. 545. Також: ІК НБУВ. – ДД. 43528, 43530.

Олександр Бондаренко
ORCID: 0000-0001-8582-513X

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

ECONOMIC DEVELOPMENT OF CITIES IN DNIPRO UKRAINE IN THE LAST QUARTER OF XVIII – EARLY XX CENTURY IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Сьогодні спостерігається очевидне зростання дослідницького інтересу до історії економічного розвитку міст. Актуалізація досліджень зумовлена низкою факторів, ключове місце серед яких відіграє сучасне неоднозначне соціально-економічне становище в Україні та необхідність наукового осмислення ролі міста в економічному розвитку суспільства.

Історія міської економіки була предметом наукового зацікавлення і в минулому. За імперської доби вчені визначили напрям вивчення економічного розвитку міст, розглянули важливі аспекти цієї теми у постановочному контексті. У радянській історіографії міська історія не знаходилася у центрі уваги дослідників, а для нечисленних праць, що інколи виходили з друку, специфічною рисою був класовий підхід та відсутність критичного аналізу проблеми.

Зі здобуттям незалежності відроджується науковий інтерес до історії міста і ця тема займає сьогодні істотне місце у вітчизняному історіографічному дискурсі. Предметом вивчення проблема економічного розвитку міст стала у працях багатьох сучасних українських учених, серед яких Я. Верменич [1], В. Константінова [2], С. Надибська [3], Ю. Нікітін [4], В. Орлик [5], С. Орлик [6], О. Прищепа [7], О. Реєнт [8], О. Черемісін [9], Д. Чорний [10], Н. Шкільнюк [11] та інші.

Сучасну історіографію умовно можна поділити за тематичним принципом на такі дослідницькі напрями: 1) наукові праці, що присвячені різноманітним проблемам промислового розвитку міст; 2) роботи, у яких вивчаються питання видів та форм міської торгівлі, формування загальноімперського та українського внутрішнього ринків; 3) література, що висвітлює історію створення та